

ԳՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
ԻՎ «ՆՈՅՆԵՄԲԵՐ» ՄԻՈՐՅԱ ԹԵՐԹԸ

Ա. Կ. ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆ

Խորհրդային կարգերի հաստատումով Հայաստանի մտավոր կյանքում սկսվեց մի բուրբուն շրջան: Այս փուլի գլխավոր առանձնահատկությունը կապված էր հոգևոր ոլորտի նկատմամբ պետության ցուցաբերած աննախադեպ ուշադրության հետ: Պետությունը հովանավորում և հսկում էր հոգևոր գործունեության բոլոր բնագավառները:

Հսկողությունը նորություն չէր. հովանավորությունը նորություն էր: Իդեալականը պետք է լիներ այն, որ հսկողությունը գնալով թուլանար և վերանար, իսկ հովանավորությունը, զրկվելով քաղաքական-գաղափարախոսական բնույթից, ուժեղանար: Այդպես շեղավ: Հսկողությունը գնալով ուժեղացավ, երեսնական թվականների կեսերից ընդունելով ավելի ու ավելի անտանելի, վայրենի ձևեր: Իսկ հովանավորությունը իր գաղափարախոսական բնույթից չաղափույց: Հսկայական պետության մեջ, ու՛ր մի մասն էր կազմում Հայաստանը, արվեստը, մշակույթը, հասարակական գիտությունները պետք է արտահայտեին մեկ կուսակցության գաղափարները: Ճիշտ է, այդ կուսակցությունը համոզված էր, որ այդ ձևով ինքը ճանապարհ է հարթում ապագա արդար հասարակության համար, որտեղ բոլորը պետք է երջանիկ լինեն: Բայց այս անբերք վստահությունն արդեն սեփական գաղափարների անսխալականության հանդեպ ճանապարհ էր բացում մտքի այնպիսի սահմանափակության առջև, որ հետագայում չէր կարող աղետավոր լինել ամբողջ հոգևոր ոլորտի համար:

Մյուս կողմից, արվեստի, գրականության, մշակույթի պետական հովանավորությունը աննախադեպ հնարավորություններ էր բացում մշակույթի արժեքները ժողովրդի ամենալայն զանգվածներին հասցնելու, ընդհանուր կրթական մակարդակը բարձրացնելու և, վերջին հաշվով, արվեստի ու գրականության զարգացման համար:

Այսպիսին էր հոգևոր մշակութային մթնոլորտը հեղափոխությունից հետո, հակասական ու անմիանշանակ: Այս հակասականությունը անխուսափելիորեն պետք է արտահայտվեր բուն գրական շարժման մեջ: Այստեղ, մի կողմից, աշխուժանում է գրական խմբակների ու ընկերակցությունների գործունեությունը, մյուս կողմից, հստակորեն գծագրվում է գրական շարժումը գաղափարախոսական որոշակի շրջանակների մեջ դնելու միտումը:

Գրական շարժման ղեկավարությունը իր ձեռքը վերցրեց հաղթանակած կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն: Գրական շարժումը շատ ուժեղ քաղաքական երանգներ է ընդունում, որ չէր կարող նպաստել գրականության բնականոն զարգացմանը: Բայց հետաքրքրական է, որ կուսակցական մարմինները ավելի հանդուրժող էին գրական քաղաքականության խնդիրներում, քան շարժման բուն մասնակիցները, նրանք, ովքեր իրենց համարում էին զտարյուն հեղափոխական կամ պրոլետարական գրողներ: Հայտնի է, որ Պրոլետկուլտի ղեկավարները շատ ավելի կոշտ դիրք էին գրավում այսպես կոչված ուղեկիցների հանդեպ, իսկ դասական ժառանգության հարցերում կանգնած էին բացարձակապես մերժողական դիրքերում: Եվ ոչ միայն Պրոլետկուլտը: Զանազան ձախ գրական շարժումների ներկայացուցիչները, օրինակ, կառավարությանը քննադատում էին դասական գրականության հրատարակությանը միջոցներ տրամադրելու համար,

գտնելով, որ այն, այսինքն, դասական գրականությունը, իր գաղափարներով խորթ է հեղափոխական երկրին:

Այս ծայրահեղությունները, իհարկե, պատահական չէին: Դրանք արդյունքն էին գրական շարժման այն ծայրահեղ քաղաքականացման, որն ընկած էր նոր իշխանությունների ողջ գրական քաղաքականության հիմքում: Առաջին տարիներին Լենինի «Կուսակցական կազմակերպություն և կուսակցական դրականություն» հոդվածը դեռ չէր հիշատակվում, բայց ըստ էության, դրականությունը դարձվում էր «կուսակցական գործի» մի մասը: Դրովում էր սոցիալիստական (պրոլետարական և այլն) գրականության կողմից հեղինակության նվաճելու խնդիրը: Կուսակցական մտավորականության առավել սթափ մասը ե ղեկավարությունը գտնում էին, որ դա պետք է արվի աստիճանաբար, երբ նոր գրականությունը զորանա և դրանով իսկ կարողանա դուրս մղել հին գրական մտածողությունը: Իսկ նոր գրական շարժման առավել ձախ ներկայացուցիչները պահանջում էին վարչական մեթոդներով ապահովել պրոլետարական գրականության հեղինակության, փաստորեն միահեծան տիրապետությունը: Այս տարբերությունները հետագայում արտացոլվեցին քաղական թվականների գրական ելույթներում և գրականությանը վերաբերող կուսակցական որոշումներում: Բայց ընդհանուր դիրքորոշումը մեկն էր՝ նոր հասարակության գրականությունը պետք է լինի գաղափարական որոշակի ուղղվածության գրականություն: Այս էր, որ աստիճանաբար խստացրեց հակությունը գրականության վրա, ծանրագույն վիճակի մեջ դնելով ոչ միայն այն գրողներին, որոնք ուղղակիորեն կապված չէին հեղափոխության հետ, այլև նրանց, ովքեր գրականություն էին մտել հեղափոխություն հետ: Գրականության գնահատման գլխավոր չափանիշը դառնում էր գաղափարը: Գրական կյանքում այս մոտեցումը հող նախապատրաստեց գրական խմբակների այն կատաղի պայքարի համար, որի մեջ բուն գրական շահագրգռությունները անցնում էին երկրորդ պլան, և խմբերից ամեն մեկն աշխատում էր ապացուցել իր ավելի մեծ հավատարմությունը այդ միակ դիրքավոր գաղափարախոսությանը:

Հայաստանի գրական շարժումը 1920 թ. նոյեմբերից հետո իր հիմնական գծերով տեղավորվում էր այս ընդհանուր օրինաչափությունների սահմաններում: Բայց ազգային կյանքի առանձնահատկություններն իրենց ուժեղ դրոշմն էին դնում նաև գրական շարժման վրա: Հայաստանի նոր ղեկավարները դեռ չունեին այն նեղմտությունն ու սահմանափակությունը, որ հետագայում, հատկապես երեսնականների երկրորդ կեսից, բնորոշ դարձավ հանրապետության ամբողջ քաղաքական և հոգևոր կյանքին: Օրինակ, անհնար է պատկերացնել, որ երեսնական թվականներին Լևոն Շանթին Հայաստանի կառավարությունը թողակ նշանակեր. բայց Հայաստանի նոր կառավարության առաջին որոշումներից մեկով թողակներ սահմանվեցին հայ նշանավոր գրողներին, որոնց թվում էին Լևոն Շանթը՝ դաշնակցական կուսակցության և Առաջին հանրապետության ամենահայտնի գործիչներից մեկը, և Ավետիք Իսահակյանը՝ նույնպես դաշնակցական:

Առհասարակ, այդ տարիներին շատ թե քիչ լայնախոհ վերաբերմունքը «ոչ-հարազատ» գրողների նկատմամբ գրական քաղաքականության նկատելի առանձնահատկություններից մեկն էր: Թեև, իհարկե, ոչ տիրապետողը Մի կողմից, ասենք, Ազատ Վշտունու «Մուրճ» ամսագիրը դառնում էր քաղաքական անհանդուրժողականության միջնաբերդ. նրա շուրջ համախմբված էին գրական որևէ լուրջ վաստակ չունեցող երիտասարդներ, որոնք հանգես էին գալիս անխառն «պրոլետարական գրականության» դիրքերից և իրենց ցից դուրս «հարազատ» գրող չէին ճանաչում: Իսկ ահա «Նորք» լուրջ ամսագիրը, որը խմբագրում էին գրական ու քաղաքական մեծ փորձ ունեցող մարդիկ, մնալով ուղղափառ-կոմունիստական, խիստ քննադատելով Ահարոնյանին իբրև քաղաքագետի, դաշնակցական կուսակցության գործչի, բավական անաչառ գնահատական է տալիս նրա գրական ստեղծագործությանը,

դիտելով այդ ստեղծագործությունը իր ժամանակի մեջ: «Սակայն այդ թույլ բեկետրիստը և թույլից թույլ հրապարակախոսը ստեղծել է գրական ստեղծագործության մի կիսասեռ՝ հրապարակախոսական բեկետրիստիկա կամ բեկետրիստական հրապարակախոսություն, որի մեջ անմրցակից է մեր ամբողջ գրականության մեջ: Իր անհաջող գրվածքներում անգամ Ահարոնյանը հաճախ հանդես է գալիս փայլուն էջերով, որոնք բնութագրում են նրան իբրև քնարերգ-հրապարակախոս, որն ավելի նկարագրում է դեպքերը, արտահայտում իր հույզերը, քան դատում ու վերլուծում: Ահարոնյանի ստեղծագործության հիստերիկ բնույթը, հարկավ, որոշ չափով բացատրվում է այն նյութով, որ մեծ մասամբ մանվածք է ծառայում գրողի համար»¹: Ժամանակի մամուլից այսպիսի մտքեր շատ կարելի է արտագրել, և դրանք բոլոր դեպքերում պատկանում են ոչ թե «պրոլետարական գրականության» գործիչներին, այլ ավելի ավագ, գրականության խնդիրներին ավելի սթափ նայող գրական և կուսակցական գործիչներին:

Այսպես, թե այնպես ժամանակի կարգախոսը դառնում է պրոլետարական գրականությունը, թեև այդ գրականության մասին կասկածներ կամ անբարենպաստ կարծիքներ արտահայտում են ժամանակի այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք էին Լենինը, Տրոցկին, Մյասնիկյանը, Կարինյանը և ուրիշներ:

Իհարկե, ժամանակի ընթացքում «պրոլետարական գրականություն» հասկացության բովանդակության մեջ որոշակի տեղաշարժեր են կատարվում: Պրոլետուլտի և Բոգդանովի քարոզած գաղափարները մաքուր պրոլետարական մշակույթի և գրականության մասին, որը պետք է միևնույն ժամանակ շտեպսված մի բան լինի, տեղի են տալիս ավելի ռեալիստական ըմբռնումների, և առաջին պլան է մղվում գաղափարական հարազատության խնդիրը: Պրոլետարական գրականությունը, ըստ էության, համարվում է դառնում նոր, հեղափոխական շրջանի գրականությունը, որը պետք է արտահայտի այդ հեղափոխության շահերը, և դասական ժառանգության նկատմամբ պրոլետարական-ֆուտուրիստական թշնամանքը աստիճանաբար վերանում է: Հենց այս կետն է դառնում փորձաքար Հայաստանում գործող պրոլետարական տարբեր հոսանքների համար:

Առաջին պրոլետարական գրական կազմակերպությունը, որն ստեղծվեց Հայաստանում, Հայաստանի պրոլետարական գրողների Սոցիալիստական (ՀՊԳԱ) էր, որն էլ հրատարակում էր «Մուրճ» ամսագիրը: Այս առաջնությունը ըստ երևույթին, այն ազդակներից մեկն էր, որն ստիպում էր ասոցիացիայի անդամներին վերևից նայել մյուսներին: Բայց պետք է ասել, որ հենց սկզբից էլ ասոցիացիան և «Մուրճը» զարգացած գրական և պետական մարդկանց մեջ համակրանք չառաջացրին, չնայած իրենց ամեն կերպ ընդգծվող հավատարմությանը հեղափոխությանը: Հայաստանի ժողովրդավար-հի նախագահ, գրականագետ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (Մարտունին) «Խորհրդային Հայաստան» թերթում հանդես եկավ մի հոդվածով, որի մեջ, վերլուծելով «Մուրճի» առաջին համարում ներկայացված գործերը, դրանց ընդհանուր առմամբ բացասական գնահատական է տալիս, քանի որ զրանց պակասում են կոնկրետությունը և ազգային մթնոլորտը: «Մենք կուզենայինք իմանալ, թե ինչու են այստեղ հայ գրականության պրոլետարականությունը կամ պրոլետարական գրականության հայկականությունը»: Միակ բացառությունը, որն անում է Մյասնիկյանը, Նաիրի Զարյանն է, բայց այդ մասին՝ ավելի ուշ: Առհասարակ, այս հոդվածը և նրա պատասխանը (Ա. Նորեկի ստորագրությամբ) շատ հետաքրքրական են ժամանակի տրամադրությունները պատկերացնելու համար: Մյասնիկյանը սկզբունքորեն դեմ չէր պրոլետարական գրականությանը, և սա հեշտ է հասկանալ. հասարակական

¹ Նորք, 1922, № 1, էջ 299:

² Խորհրդային Հայաստան, 1. X. 1922:

Ֆորմացիաների ուսմունքը անխուսափելիորեն հանգեցնում էր այն մաքին. որ եթե ֆեոդալիզմը ստեղծել է իր արվեստը, կապիտալիզմը՝ իր, ապա սոցիալիզմն էլ պետք է ստեղծի իր արվեստը: Պրոլետարական այստեղ ուրիշ բան չէր կարող նշանակել: Բայց նույնիսկ այս ըմբռնումով անհապաղ պրոլետարական գրականություն ստեղծելու պահանջ չէր կարելի դնել. «Այդ բոլորը (պրոլետարական գրականությունը կամ պրոլետարական գեղարվեստը) դեռ պետք է լինի, դա ապագայի խնդիր է, դրա համար դեռ բավականին ժամանակ է հարկավոր, տասնյակ տարիների կյանք և զարգացում է պահանջվում»:

Այս նույն հոգովածում է Մյասնիկյանը տալիս Չարենցի ստեղծագործության հայտնի գնահատականը՝ «Նա անպայման տաղանդ է, նա բարձրանում և դուրս է ցցվում իր իրականությունից, ավելի խոշոր ու մեծ է դառնում»: Եվ այստեղ է ասում իր շատ հետաքրքրական խոսքերը Չարենցի պրոլետարականության մասին. «Եվ չնայած սրան, Չարենցն իսկապես պրոլետարական գրող չէ, նա պրոլետարական գրականության նախակարապետներից է, նա նպաստում է այդ գրականության զարգացմանը»:

Ամեն տեսակետից սա ժամանակի դրական շարժման ամենաաթափ գնահատականներից մեկն էր: Նախ, այն զսպում էր նոթաթուխների եռանդն ու կրքերը, որոնք ձգտում էին օր առաջ հաստատել պրոլետարական գրականության միահեծան տիրապետությունը, թեև ընդամենը երկու համար հետո այդ նոթաթուխների գաղափարախոսը հակահարված է տալիս Մյասնիկյանին: Սա շատ բնորոշ է: Նույնիսկ Մյասնիկյանի դրական և քաղաքական հեղինակությունը (չխոսելով արդեն պաշտոնի մասին) չեն կարողանում կանխել Նորեկի* հոգովածի երևան գալը: Նորեկը, պաշտպանության տակ առնելով Ա. Վշտունու «Պիտեր» պոեմը, մեկ առ մեկ մերժում է Մյասնիկյանի բոլոր դրույթները, հատկապես պրոլետարական գրականության զարգացման տեմպերի մասին: Սա նշանակում է, որ «Մուրճի» գաղափարները խոր արմատներ ունենին գրական երիտասարդության մեջ, որը միշտ չէ, որ տաղանդ ուներ, բայց աչքի էր ընկնում գաղափարական ծայրահեղությամբ և հինը քանդելու ու նորն ստեղծելու վճռականությամբ:

ՀՊԳԱ-ն և «Մուրճը», բնականաբար, չեն կարողանում ապահովել իրենց հեղինակությունը և «հեգեմոնիան» գրական շարժման մեջ: Շատերը ասոցիացիայից դուրս են գալիս: Ասոցիացիայից հիասթափված մի խումբ երիտասարդ գրողներ լենինականում հիմնում են «Հեղափոխություն» գրական կազմակերպությունը, որը չէր մերժում պրոլետարական գրականության սկզբնականները, բայց այդքան մոլեբանդ, ծայրահեղական, «ծախ» չէր, ինչքան ասոցիացիան: Այս խմբի մեջ էին Մահարին, Արմենը, Գ. Սարյանը և ուրիշներ: Քիչ հետո այդ խմբի գլուխն էր անցնելու Եղիշե Չարենցը, անվանափոխելով այն Հայաստանի պրոլետարական գրողների «Նոյեմբեր» միություն:

Ինչո՞ւ Չարենցը մտավ գրական այս խմբակցության մեջ: Այս հարցը այնքան էլ տարօրինակ չէ, ինչքան թվում է: Նա կարող էր մի կողմ մնալ խմբակային պայքարից, իրեն հաստատելու համար այդ պայքարի կարիքը նա չուներ, ինչպես վկայում են թեկուզ Մյասնիկյանի խոսքերը: Ի վերջո, ուսումնական շարք գրողներ, որոնք սերտորեն կապված էին հեղափոխության հետ, այնպես էլ որևէ խմբակցության մեջ չմտան:

Բայց Չարենցը հենց սկզբից նետվեց դրական պայքարի շրջապատույթի մեջ: Չարենցը կրթությամբ պարտնշում էր գրականության նորացման համար (այս կիրքը նա ժառանգել էր անկասկած դեռ Տերյանից), և այդ նորացումը նրա համար անխզելիորեն կապված էր հեղափոխության հետ. նոր

* Նույն տեղում, 2. X. 1922 (այս և հետագա ընդգծումները մերն են—Ա. Ե.):

* Այս Նորեկի անունը հետո տեսնելու ենք Հայաստանի պրոլետարական գրողների (ՀՊԳ) «Նոյեմբեր» միության ցուցակներում:

գրականությունը քսանականների Չարենցի համար կարող էր լինել միայն ճշգրիտ և անկասկածաբար (և ոչ պրոլետարական իմաստով)՝ պրոլետարական: «Ծրեքի դեկլարացիան» կամ «Ստանդարտի» ծրագիրը պատահական էջեր չէին Չարենցի կենսագրության մեջ: Այս փաստաթղթերում նա ձախերից ձախ էր, և նույնիսկ «Մուրճի» գերհեղափոխական զրականությունը նրան թվում էր «պրոլետենյան իմաստով»: «Ստանդարտում» նա պահանջում էր ավելի վճռականորեն հրաժարվել «Այսիստոգիզմից» և հին գրականությունից՝ «արատներից»: Չարենցը շմնաց և չէր կարող մնալ այս կետում. ծայրահեղություններից հրաժարվեց, բայց նորացման, որոնումների կիրքը մնաց, հետզհետե զտվելով. խորանալով: «Նոյեմբերը» փուլ էր այս ճանապարհին:

Նվ այսպես, Չարենցն ստանձնեց «Նոյեմբեր» միության ղեկավարությունը, իր շուրջը համախմբեց մի քանի տաղանդավոր երիտասարդների և սկսեց իրեն հատուկ կրթով պրոպագանդել միությունն ու միության անդամների ստեղծագործությունը. հակահարված տալով ասորի ադիայի գործիչների հարձակումներին:

Պրոլետարական գրական երկու խմբակցությունների մասին մեր գրականագիտությունը շատ է գրել: Նկատի ունենալով այդ, կանգ առնենք այդ պայքարի միայն մեկ դրվագի վրա, որը մասնագիտական գրականության մեջ լուսաբանված է մասնակիորեն:

1925 թ. նոյեմբերին ՀՊԳ-«Նոյեմբեր» միությունը դիմում է Հայաստանի կոմկուսի կենտրոն՝ միօրյա թերթ հրատարակելու թույլտվություն խնդրելով: Ըստ երևույթին, այդպիսի թույլտվություն ստացվում է, և էջմիածնի տպարանում տպագրվում է «Նոյեմբեր» թերթի այդ միակ համարը (նոյեմբերի 6-ին): Բայց տպաքանակը վաճառքի չի հանվում: Հեղինակների մամուլի ենթաբաժնի վարիչ Լևոն Արիսյանի ստորագրությամբ մի նամակ է ուղարկվում Միություն (12. XI. 1925), որով առաջարկվում է թերթի նյութերի մի զգալի մասը հանել, փոխարինել այլ նյութերով և նոր միայն թերթը տարածել: Արգելքն այս դեպքում քաղաքական բնույթ չէր կրում: Արիսյանն առաջարկում էր հանել ՀՊԳ-Ա ղեկավարների դեմ ուղղված նյութերը:

Այստեղ անհրաժեշտ է տալ թերթի նկարագրությունը, որպեսզի ընթերցողը հասկանա գործի էությունը: Առաջին էջում տպագրված է «Հայտարարություն ՀՊԳ «Նոյեմբեր» միության» փաստաթուղթը՝ իբրև առաջնորդող: Առաջին էջի մեծ մասը և երկրորդ էջի մի սյունակը զբաղեցնում է «Պատասխան «Մի կարևոր պարզարանում»-ի» հոդվածը, որը ստորագրել է Չարենցը: Մինչև այսօր հրապարակված է թերթի այս միակ հոդվածը: Չարենցի ակադեմիական վեցհատորյակի կազմող Ալմաստ Զաքարյանը այն տեղավորել է Չարենցի «Ծրեքի ժողովածուի» 6-րդ հատորում, այսպիսի ծանոթագրությամբ. «Տպագրվում է Ս. Սարյանի կազմած «Ծ. Չարենց. Գրականության մասին» ժողովածուից (ԳԱ հրատ., Երևան, 1957, էջ 107—117): Ծ. Չարենց ստորագրությամբ տպագրվել է 1925 թ. «Նոյեմբեր» 1-ում, որը չհաջողվեց գտնել»⁴: Այժմ այդ թերթը, բարեբախտաբար, մատչելի է և պահվում է ՀԲԿՖԿՊԱ-ում (ֆ. 1, ց. 5, դ. 126):

Թերթի երկրորդ էջի մեծ մասը և ամբողջ երրորդ էջը վերնագրված են՝ «Պրոլետարողների ասոցիացիայի ղեկավարների «պրոլետարական պոեզիան» ՀՊԳ «Նոյեմբեր» միության քննադատության ներքո»: Այս խորագրի տակ տպագրված են հետևյալ նյութերը. «Հայ կադինը» (Ալազան). նյութը ստորագրել է Ա. Նիկոյանը, «Հայ թեզիմենսկին» (Ն. Զարյան). նյութը ստորագրել է Մ. Արմենը, «Օրիենտալիստ ումանտիկը» (Ա. Վշտունի). ստորագրված է՝ Տարակ, «Էգո-լեֆտ-ֆուտուրիստը» (Գ. Աբով). ստորագրված է

⁴ ՀՀ հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետ՝ ՀԲԿՖԿՊԱ), ֆ. 1, ց. 5, դ. 126, թ. 9:

⁵ Ե դ ի չ Ե Չ ար Ե ց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1967, էջ 645:

Գ. Մ. (ամենայն հավանականությամբ՝ Գուրգեն Մահարի): Արիսյանն առաջարկել էր հանել ա՛յս նյութերը:

Դրանցից հետո, երրորդ էջի վերջում, տպագրված է մի հոդված՝ «Կուզենիցան» Ուսաստանում և Հայաստանում» (ստորագրված է՝ Ամիրյան): Չորրորդ էջի սկզբում տպագրված է «էջեր և. Հայաստանի պրոլետ-գրական շարժումից (այսօրվա համագումարի առթիվ)», ստորագրված է՝ Պարուր: Մյուս հոդվածը կրում է «Կոմսնապարծության և ածականային քննադատության մի նմուշ (մի գրախոսականի առթիվ)»: Սա վերաբերում է Հակոբ Հակոբյանի գրախոսությանը՝ Վ. Ալազանի «Գյուղի գիշերը» ժողովածուի մասին, ստորագրված է՝ Միլ. Կա մի նյութ՝ «Ֆելիետոնի փոխարեն. 1000 տոկոս» ասոցիացիայի շարքերի աճի տեմպերի մասին, ստորագրված է՝ Յկվ. «Գավառներում» ընդհանուր խորագրի տակ տպված են թղթակցության ներքին «Նոյեմբեր» միության տեղական բաժանմունքների կազմավորման և աշխատանքի մասին, «Դիմումներ», որտեղ ներկայացված են «Նոյեմբերի» մեջ ընդունվել ցանկացող մարդկանց դիմումներ: Վերջում տրված է այն զբոսների ցուցակը, որոնք պետք է հրատարակվեն «Նոյեմբեր» միության կողմից:

Դժվար չէ հասկանալ, որ թերթը սկզբից մինչև վերջ համակված էր սուր բանավիճային ոգով՝ ընդդեմ ՀԳԳԱ-ի, և նրա լույսընծայումը հարմարեցված էր ասոցիացիայի առաջին համագումարի հրավիրմանը (համագումարը տեղի է ունեցել նույն թվականի նոյեմբերի 4—6-ը):

ՀԳԳԱ-ի արխիվում պահվում է «Նոյեմբերի» ղեկավարության (Ջարենցի և մյուսների) դիմումը՝ Կենտկոմի նախագահությանը, որով բացատրվում են թերթի տպագրության հանգամանքները: Դիմումից տեղեկանում ենք, որ Աշոտ Հովհաննիսյանը, գալով էջմիածին, արգելել է թերթի տպագրությունն ու տարածումը: Նոյեմբերականները խնդրում են նախագահությանը՝ թույլատրել թերթը տպագրել: Արիսյանի նամակը երևի այս դիմումի պատասխանն է: Ըստ երևույթի, թերթը փոխված բովանդակությամբ չի տպագրվել: Ինչևէ, մեր ձեռքի տակ է մի շատ հետաքրքրական փաստաթուղթ՝ 20-ական թվականների մեր գրական շարժման մասին, որն արժանի է ամենայն ուշադրության:

«Նոյեմբերի» հիմնական պաթոսը արտահայտված է առաջին էջի նյութերում, որոնցից մեկը գրել է Ջարենցը և որն արտատպվել է Ջարենցի վեց-հատորյակում, մյուսը՝ «Հայտարարությունը», ինչպես արդեն ասացինք, պիտի որ գրած լիներ դարձյալ Ջարենցը. սրա անուղղակի հաստատումը տալիս է Ջարենցի վեցհատորյակի ծանոթագրողը, հայտնելով, որ «Նոյեմբերում» բացի «Պատասխան «Մի կարևոր պարզաբանում»-ի» հոդվածից, ըստ երևույթի, հրապարակվել է 2-ի գրած մի այլ հոդված ևս»⁶. այդ «այլ հոդվածը» կարող էր լինել միայն «Հայտարարությունը»: Ինչևէ, այդ «փաստաթղթի» հիմնական գաղափարը կարելի է արտահայտել հետևյալ մեջբերմամբ. «...Ասոցիացիան, ինչպես իր ամբողջ գործունեության ընթացքում, այնպես էլ ներկա դեպքում, խախտում է Կենտկոմի բանաձևի ամենահիմնական սկզբունքները...» (խոսքը վերաբերում է ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1925 թ. հուլիսի 1-ին տպագրված բանաձևին՝ «Կուսակցության գիծը գրականության ասպարեզում», որի մեջ Կենտկոմը գրականության խնդիրներում հանդես է գալիս շատ ավելի չափավոր դիրքերից, քան պրոլետարական գրական կազմակերպությունները): Այս նույն գաղափարն է ընկած նաև «Պատասխանի» հիմքում: Ջարենցը և «Նոյեմբերը» համերաշխում են կուսակցական գծին՝ անհամաձայնություն հայտնելով ՎԱՊԳ-ին (պրոլետարական գրողների համամիութենական ասոցիացիային) բոլոր այն դեպքերում, երբ ՎԱՊԳ-ը շեղվում է Կենտկոմի հռչակած սկզբունքներից: Այսինքն, Կենտկոմի հետ միասին Չա-

⁶ ՀԳԳԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 126, թ. 5—6:

⁷ Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, էջ 642:

րենցը պայքարում է ձախլիկության դեմ դրականության մեջ, սկզբունքային այլ տարածայնություններ չունենալով պրոլետարական դրական շարժման հետ:

Բայց, նախ, ինչի՞ն է պատասխանում Չարենցի «Պատասխանը» 1925 թ. սեպտեմբերի 13-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթը տպագրում է Հայաստանի պրոլետարական գրողների «Նոյեմբեր» միության դեկլարացիան: Դրան ի պատասխան, նույն թերթում սեպտեմբերի 27-ին տպվում է «Մի կարևոր պարզաբանում» հոդվածը. ստորագրված ՀՊԳԱ-ի կենտրոնական խորհրդի և Երևանի կազմակերպության ընդհանուր ժողովի կողմից: Չարենցը պատասխանում էր այս վերջինին: Ծավալուն և հաճախակի քաղվածքներ կատարելով «Նոյեմբերի» դեկլարացիայից և Կենտկոմի բանաձևից, Չարենցը ասացուցում է «Նոյեմբերի» սկզբունքների հարադատությունը Կենտկոմի բանաձևին՝ ի տարբերություն ՎԱՊՊ-ի փաստաթղթերի, որոնց հետևում էր ասոցիացիան: Ահա «Նոյեմբերի» պլատֆորմից բերված կարևորագույն քաղվածքը. «Հեգեմոնիայի հարցում միությունս կանգնած է մեր կուսակցության բանաձևում արտահայտված և ընդգծված այն տեսակետի վրա, որ պրոլետարական գրողների հեգեմոնիա ոչ ունի գոյություն չունի, և մենք պետք է այն ձեռք բերենք ոչ թե, ինչպես ՎԱՊՊ-ի բանաձևում է ասվում, «արվեստի ասպարեզում իշխանությունը խլելով», այլ մեր գրական արտադրանքներով, ազատ մրցմամբ, այդ հեգեմոնիայի համար պատմական իրավունք նվաճելով»: Քաղվածքի վերջին մասը Չարենցը ընդգծել է, շեշտելով դրա սկզբունքային նշանակությունը: Դրանից հետո ասվիս է բացատրություններ. «Տարբերությունը, ոչ կա ՎԱՊՊ-ի և Կենտկոմի բանաձևում, ըստ մեր պլատֆորմի, ինչպես տեսնում ենք. սկսվում է ոչ «սկզբունքից», այլ «տակտիկայից»: Հարցի ծանրության կենտրոնն այն է, թե մենք ինչպես պետք է ձեռք բերենք պրոլետգրողների հեգեմոնիա: Ելնելով Կենտկոմի բանաձևից՝ մեր պլատֆորմն ասում է, որ այդ սկզբունքորեն ճանաչված հեգեմոնիան մենք պետք է ձեռք բերենք մեր գրական արտադրանքներով, ազատ մրցմամբ, այդ հեգեմոնիայի համար պատմական իրավունք նվաճելով: Այստեղ խտացված ասվում է այն ամենը, ինչ որ ասված է այդ մասին Կենտկոմի բանաձևում»:

Այս է Չարենցի և «Նոյեմբերի» դիրքորոշումը այդ տարիներին: Սրան հակառակ որևէ փաստ ու փաստաթուղթ չկա. սա ծխածածկույթ չէր Չարենցի կամ «Նոյեմբերի» համար, այլ բնական շարունակությունը Չարենցի ողջ նախորդ գործունեության: Կրկին ենք՝ Չարենցը հեռացավ գերձախ տեսակետներից, բայց չհրաժարվեց նոր գրականության ստեղծման համար մղվող պայքարից, դրականություն, որ նրա համար չէր կարող չլինել հեղափոխական և «պրոլետարական» այս իմաստով:

Չարենցն իր բոլոր ելույթներում ու դիմումներում, պայքարելով գրական ձախության դեմ, անկասկած, ավելի առաջավոր դիրքերում էր գտնվում: Իսկ բուն ստեղծագործությամբ նա հսկայական քայլերով առաջ էր մղում Խորհրդային Հայաստանի գրականությունը: Բայց այս բոլորով հանդերձ Չարենցն իր ժամանակի մարդն էր, գրական կոիվների և խմբակային պայքարի մասնակիցը:

Եվ ահա, շատ հետաքրքրական է՝ ինչպես է «Նոյեմբեր» թերթը գնահատում հակառակորդ ասոցիացիայի գրողների ստեղծագործությունը: Ի՞նչ դիրքերից:

Բերենք Ալազանի բանաստեղծություններին տրված գնահատականները Ա. Նիկոյանի հոդվածից: Սկզբից տալիս է մի հատված, ապա մեկնաբանությունը. «...Ժիր փչում են ու ճշում են՝ պարավորները—պիպիչ, դուդուկ, Գլումբին լոթի՝ փափախը ծուռ, դեպոն կախած ուսից թմբուկ, դմբացնում է աղմկագոռ...»

Այս լոթին էլ մեր երկիրն է. բանվորագյուղացիական ձլոթի, ծուռ փափախավոր, դառու, զուռնաչի՝ իշխանությունը... Նորից շարունակենք.—...Ու

նստեց դարերի կոնակին (ինչպես կնստեր ճորտատերը ճորտի կոնակին)...» և այլն: Ինչ ասել կուզի, Ալադանի բանաստեղծությունները թույլ գործեր էին: Կարելի էր այս ասել ու վերջացնել: Բայց դա ժամանակի ոգուն հակառակ կլիներ: Եվ տրվում են ամենաձախիկ, ամենագոհիկ-սոցիոլոգիական մեկնաբանությունները՝ էլ ճորտ ու ճորտատեր, էլ «մանր-բուրժուական անհատական հոխորտացումներ»... Հապա իշխանության ու Գյումրու մասին ասածը: Մանավանդ, «Գյումրին լոթի, փափախը ծուռ» տողը բավական հաջող պատկեր է այս համատարած գորշություն մեջ. բայց տեսնում եք, ինչ մեկնաբանություն է ստացել... Արդեն այս օրինակով կարող ենք ասել, որ իրենց քննադատության մեջ «Նոյեմբերի» հեղինակները առանձնապես շեն տարբերվում «Մուրճի» հեղինակներից: Բայց դա ավելի լավ կերևա երկրորդ-երրորդ էջերի ամենածավալուն նյութի մեջ՝ «Հայ Ռեզիմենտին» (Նաիրի Զարյան), որի հեղինակը Մկրտիչ Արմենն է: Բայց նախ բացատրենք, ինչու է հիշատակվում Ալեքսանդր Բեդիմենսկու անունը (ինչպես և նախորդ նյութում՝ Վասիլի Կադինի անունը): Հակոբ Հակոբյանը այս երիտասարդ բանաստեղծներին համեմատել էր ոուս պրոլետարական դրականության անուն հանած երկու ներկայացուցիչների հետ, և «Նոյեմբերի» հեղինակները հեղինում են Հ. Հակոբյանին: Հիմա տեսնենք, թե ինչպես է քննում Արմենը Զարյանի ստեղծագործությունը: Սկսում է Զարյանի նախահեղափոխական անցյալից. «Ինչ պոեզիա է դա: Գուցե պրոլետարական մոտիվներ: Ոչ. Կամ գուցե «համենայն դեպս աշխատավարակա՞ն»: Իհարկե ոչ»: Ապա բերում է մի հատված գնդապետ Մազմանյանին նվիրված և հետագայում այնքան շարունակված բանաստեղծությունից, հիշեցնելով, որ այն տպագրված է «դաշնակցական զինվորական օրգան «Ռեզիմենտ» թերթում, և սկսում է վերլուծել: «Դաշնակցության ավանտյուրաներից հոգնած զորքերը շեն ուզում կռվել, իսկ «պրոլետգրող» Զարյանը կարկս մած ոչխար է անվանում նրանց»: Մի այլ հատված բերելով, Արմենը հեղինում է. «Օ, որքան է ցավում Զարյանը, այդ «խակական պրոլետգրողը», որ «հազար լեզու հրացանները չգոռացին» և «հրակոկորդ գնդացիները չխոսեցին»: Իհարկե, այդ կերպ չէր մտածի այդ «ոչխարների շարքում գտնվող պոետը: Սա դասալիք, բայց թիկունքում հոխորտացող մեղան ինտելիգենտ նաղիտնալիստի պոեզիան է: Եվ դաշնակցական-խմբապետային էնտուզիազմով լցված այդ երիտասարդը, նկարագրելով գնդապետի ինքնասպանությունը, շարունակում է. (ևս մի հատված Զարյանի երկարաշունչ բանաստեղծությունից)...

Ո՞ր Բեդիմենսկին է այսպիսի զգացմունքով և հալուստի նաղիտնալիստ հասնող էնտուզիազմով գրվեցել Կոլլակին կամ Վրանգելին...»:

Իմաստ չունի այսօրվա հայացքով նայել 1925 թ. գրված տողերին: Բայց որտե՞ղ է «ազգային գաղափարախոսությունը» Զարենցի այս տաղանդավոր համախոհի դիտողություններում: Մյուս կողմից, հակառակողի դեմ պայքարելու համար Արմենն ընտրել է այն ժամանակներում ամենից անվրեպ խոցող զենքերից մեկը՝ անցյալի մեղքերը, դաշնակցության նկատմամբ համակրանքները, դեռ խեղճ հայ գնդապետին համեմատելով Կոլլակի ու Վրանգելի հետ:

Այս զենքը, դժբախտաբար, ընդհանուր էր ժամանակին: Մի պահ հեռանանք հողավածի ուղղակի խնդրից և խոսենք շարենցյան մի փաստաթղթի մասին: Այն առաջին անգամ հրապարակվել է Դ. Գասպարյանի և Ա. Վիրաբյանի «Գրապայքար» հոդվածում⁸: Դա Զարենցի դիմումն է ՀԿԿ Կենտկոմին, որտեղ նա բողոքում է մեր զրական բարքերից, ասոցիացիայի դեկավարների մեթոդներից: Զարենցի զայրույթը միանգամայն արդար է: Բայց ընթերցողը պետք է ուշադրություն դարձրած լինի «Գրական թերթի» հրապարակման անկյունաքանդակ փակագծերի մեջ եղած կետերին, որ նշանակում են կրճատում: Ի՞նչ են կրճատել հրապարակողները: Ահա միայն մի հատ-

ված. «Եվ ամենացավալին այն է, որ այս պրովոկացիոն հալածանքն իմ դեմ տարվում է երբեմն արևմտյան մարդկանց կողմից, որոնք դեռ երեկ գտնվում էին բարիկադերների արև կողմը և կրակում էին մեղ վրա բառիս ամենակոնկրետ իմաստով»³: Չարենցն այստեղ ակնհայտորեն նկատի ունի Նաիրի Զարյանին, որը նրա դիմումի գլխավոր թիրախն է, և որի մասին արդեն այն ժամանակ հայտնի էր, որ նա փետրվարյան ապստամբության ժամանակ կռվել է ղաշնակցականների կողմում (ինչպես հայտնի է, Չարենցը կռվում էր խորհրդային շոկատներում): Հրապարակողներն անհարմար են գտել այս և մյուս տողերի առկայությունը Չառենցի նամակում և կրճատել են դրանք:

Սակայն վերադառնանք «Նոյեմբերին» և Արմենի հոգվածին: Տալով ժամանակի համար սպանիչ այս քննությունը, Արմենն այնուհետև ասում է, «Բայց կա օրգանական կապ մինչնոյեմբերյան և դրանից հետո եկող զարյանների մեջ: Դա մանր-բուրժուական ինտելիգենտների հոգեբանությունն է, որից շի կարող աղատվել նա: Պասսիվ վերաբերմունք և անհարազատություն դեպի այդ հեղափոխությունը, որոնք բնորոշ կողմերն են այդ տիպի ինտելիգենտների և սեմինարիստների համար»: «Խորթության և անհարազատության» թեման Արմենը շարունակում ու զարգացնում է բավական հանգամանորեն: Եվ եզրակացնում է. «Այս բոլորից հետո, երբ մեզ համար պարզ է Զարյանի անցած ուղին, ինձ թվում է, որ բավական կասկածի է ենթարկվում նրա իսկական պրոլետարական գրող» լինելը»:

Արմենի հոգվածում կա ևս մի կետ, որ շատ բնորոշ է Զարյանի հասցեին ասված մեղադրանքների կապակցությամբ: «Ջարդելով» (և իրավացիորեն, որովհետև դրանք իսկապես թույլ բանաստեղծություններ էին) Զարյանի մի քանի գործերը, Արմենը մեկի վրա հատկապես կանգ է առնում: «Դա «Բանվորը» 1923 թ. № 89-ում տպված «Դավիթը էս օրերի» բանաստեղծությունն է: Այստեղ պրոլետարիատը հանդես է գալիս իբրև «դարավոր քնից արթնացած Դավիթ», որը

...Մեկ ոտքը Ալադյազին,
մյուսն էլ ծանր դրեց
ծեր գլխին ձյուն Մասիսի,
հայացքով տոթ ու հրկեզ
ցած նայեց, ցած,
կռացած,
ցիրուցան հայոց երկրին:

Այս հանգես է գալիս լորդ Քերդոնը որպես Մարամելիք, սրը «էլի նույն հրեշն է հին»:

Կանգնում է Դավիթը «միլիոն ծռերի» հետ և սկսում է բողոքովին ժամանակակից լեզվով ու դիպլոմատիկ ոճով, նաև բանաստեղծի «ավյունով» հոխորտալ միլորդ Քերդոնի դեմ:

Հեղափոխական պրոլետարիատի կողեկտիվը վերածել մի անհատի և այն էլ Դավթի նման անհատի, որը խաչատարագին ունի իր թևի վրա և թագավորական հոր թագը դիպին, առնվազն ռեակցիա է Արեգի մեջ դեպի ֆեոդալիզմը: Ավ. Իսահակյանի «Սասմա Մհերը» ինչով է պակաս մեր պրոլետարական գրողի Դավթից»:

Նայենք անկողմնակալ, ամեն տեսակի սխեմաներից ազատ հայացքով: Զարյանի բանաստեղծությունը շատ հեռու է կատարյալ լինելուց և լիովին կրում է ժամանակի մտածողության կնիքը: Բայց համակրություն առաջացնող մի գիծ կա այդ բանաստեղծության մեջ՝ կապը աղգային մտածողության հետ և աղգային ճակատագրի՝ նման բանաստեղծության մեջ միանգամայն անսպասելի մոմթը՝ «ցիրուցան հայոց երկրիրը»: Զարյանի ստեղծագործության հենց այս գիծը նկատի ունեն Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, ուր «Մուրճի»:

³ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 91, ց. 5, գ. 5373, թ. 3:

առաջին համարին նվիրված իր հոդվածում նրան առանձնացնում էր մյուսներից. «Պարբերականի ամենահաջողված գործը պետք է համարել Նաիրի Զարյանի «Շիրակի դաշտերումը»։ Նաիրի Զարյանը երգում է, հայավարի երգում ու (հայ աշխատավորի նման) մտորում է Շիրակի դաշտերի մասին»¹⁰։ Պարզ է, թե ինչ սկզբունքներից էր ելնում Մյասնիկյանը իր խորհրդածություններում և հատկապես ինչու էր առանձնացնում Զարյանի գործը։ Ուրեմն, ազգային որոշակի տարրը Զարյանի մտածողության մեջ նույնիսկ այն տարիներին պառակտական բան չէր։ Այդ տարրը ինչ-որ պահի պետք է խաթարվեր, հետագայում ավելի ուժեղ ու խորը հանդես գալու համար։

Արմենի քննադատությունը այսօր դժվար թե որևէ մեկը լուրջ ընդունի։ Այստեղ կարելի էր օգտագործել բոլոր պիտակները, որոնցից ամենամեղմը կլիներ «գոեհիկ սոցիոլոգիզմը»։ Բայց պիտակների կարիք չկա։ Պետք է պարզապես գիտակցել, որ Արմենը հավատարիմ էր իր ժամանակի ոգուն և այս իմաստով ամենևին չէր զիջում «Մուրճի» և մուրճականների «ուղղափառ» քննադատությանը։ Վերցրեք Վանանդեցու հայտնի հոդվածը Զարենցի դեմ («Ազգային խանձարուրի» և պրոլետարական դրոշակի միջև)։ Անհնար է շտեմել, որ շատ մեղադրանքներ, հատկապես ազգային խնդրում, համընկնում են, թեև Վանանդեցին, իհարկե, իր գործնական հետևությունների մեջ ավելի արմատական է, և «գրական վարժապետիզմը» մասին նրա ասածը («մենք թույլ չենք տա, որ գրական վարժապետիզմը առաջնորդի մեզ դեպի Զարենցը»)՝ կարելի է բացահայտ անհեթեթությունների թվին դասել...

Անդրադառնալով Բեդիմենսկու և Զարյանի համեմատությանը, Արմենը գրում է. «Անտես է առնվում այն վեճական և հիմնական (առանձնացվում է մեր կողմից—Ա. Ծ.) փաստը, որ Բեդիմենսկին «նախ կուսակցական է և ապա պոետ», որ նա հին, ակտիվ և ընդհատակյա կոմերիտական է և նրա համար պրոլետարական պոետ դառնալը «զնդապետ Մազմանյանից» և մանր-բուրժուականից չի սկսվում, այլ բավական կարճ է և ներկայացնում է կոմսոմոլիստ Բեդիմենսկուց մինչև կոմսոմոլիստ պոետ Բեդիմենսկին անցած ուղին»։ Ընդ որում, այս ամենը տպագրված է շղատառով և ամբողջ տեքստից առանձնանում է իբրև ամենակարևոր հատվածը։ Իհարկե, Հակոբյանի համեմատությունները առանձնապես հիմնավոր չէին և ավելի շատ գնահատականի բնույթ ունեին, քան գրական իրողությունների արձանագրման։ Հակոբյանից այլ բան սպասել դժվար էլ էր (այս իմաստով չի կարելի, իհարկե, չհամաձայնել նույն թերթում տպագրված ֆելիետոնատիկ արձագանքի հետ՝ Հակոբյանի մի այլ գրախոսության առթիվ)։

Բայց Արմենի վերաբերմունքը այս դեպքում նույնքան ուղղագիծ ու ոչ գրական է, ընդգծված քաղաքական։ Եվ շատ բնորոշ է, որ Նեկրասովի հայտնի խոսքերը նա ավելի է նեղացնում՝ «քաղաքացին» փոխարինելով «կուսակցականով»։ («Նախ կուսակցական և ապա պոետ»)։ Զարյանը պրոլետարական պոետ չէր կարող դառնալ (կամ գոնե դեռ չէր դարձել) իր մանր-բուրժուական անցյալի պատճառով...

Արմենը գրական բաներ էլ է ասում Զարյանի մասին. բայց դարձյալ նույն միտումով՝ ապացուցել, որ Զարյանը պրոլետարական բանաստեղծ չէ և չի կարող դառնալ. «...Զարյանը լիթիկ է, որ թեմա ունի ժամանակակից գյուղը։ Եվ այդ ասպարեզում նա բավական գեղեցիկ կտորներ ունի։ Բայց որովհետև այստեղ ևս չկա հրաշք և շատ դանդաղ քայլերով է առաջնորդվել Զարյանը պրոլետարականության ֆրոնտում, բնականաբար և անխուսափելիորեն նրա մոտ հանդես է գալիս սպասելի մանր-բուրժուական թեքումը»։ Հետո, խոսելով «Նորքում» տպագրված՝ Զարյանի «Վերթրազնա» պոեմի մասին, ասում է, որ այն արդյունք է մանր-բուրժուական հոգեբանության, որը հեղափոխությունը պատկերում է միտիկ և ֆեոդալական համեմատու-

¹⁰ Խորհրդային Հայաստան, 2. X. 1922.

¹¹ Գրական դիրքերում, 1927, № 5, էջ 74.

թյունների ու պատկերների միջոցով: Այստեղ բացակայում է պրոլետարիատը. հոտն անգամ չկա—կոլեկտիվի տեղ հանդես է գալիս ամպրոպի աստված պրոլետարիատը և կոմուն է վիշապ կապիտալի դեմ: Երկու անհատների կոմի: Արմենը ալս պոեմին գրական գնահատական տալու դեպքում պետք է սահմանափակվեր ասելով, որ այս պոեմը «Սոմայի» անշնորհք հետևողություն է գրված: Բայց նախ, «մանր-բուրժուական» պետք է դառնար նաև Չարենցի պոեմը, և ապա, սովորական քաղաքական մեղադրանքների համար տեղ չէր մնա...

Վերջաբանն էլ շատ բնորոշ է. «Հուսալով, որ Ջարյանը կմոտենա պրոլետգրականությանը այնքան, որքան կարելի է շատ, մենք ուրախ կլինենք տեսնել մեր այդ շնորհալի պոպուլարիզից ժամանակակից մի լավ գրող»:

Այս «պոպուլարիզմ» շատ կարևոր է: Պայքարը գնում էր հենց պրոլետարական գրականության մեջ առաջնությունը խլելու համար, և Արմենը պատրաստ էր հանդուրժել Ջարյանի գոյությունը իբրև պոպուլարիզի, բայց ոչ իբրև պրոլետարական գրողի: Անկասկած, սա պատասխանն էր «Մուրճի» և Ասոցիացիայի գրողների համաման դիրքի: Վերջիններս իրենցից բացի պրոլետարական գրող չէին ճանաչում: «Նոյեմբերը» պատասխանում էր նույն զենքով:

Ամփոփենք: «Նոյեմբեր» թերթի հրատարակությունը 20-ական թվականների գրական կյանքի դրվագներից մեկն էր. որան հաջորդելու էին դեռ բավական բուռն իրադարձություններ: Եվ, իհարկե, այդ թերթի ուղղությունը անհնար է ճիշտ հասկանալ, առհասարակ հասկանալ ժամանակի գրական ողջ մթնոլորտից դուրս:

Գրականությունը, ուստ էության, բաժանված էր երկու հոսանքների՝ հեղափոխական գրականություն և այն, ինչ անվանվում էր ուղեկցային գրականություն, այսինքն, դասական ավանդների շարունակողների գրականություն: Բուն հեղափոխական գրականության մեջ, որն, ի վերջո, հանդես էր գալիս միասնական «պրոլետարական գրականություն» անվանումով, կային երկու հոսանք՝ ՀՊԳԱ-ն կամ Ասոցիացիան և ՀՊԳ «Նոյեմբեր» միությունը: Երկուսն էլ խոսում էին պրոլետարական գրականության անունից, երկուսն էլ պայքարում էին պրոլետարական գրական շարժման մեջ ղեկավար դիրքեր գրավելու համար: Բայց այդ պայքարում Ասոցիացիայի անդամները հանդես էին գալիս ծայրահեղ ձևի դիրքերից, պրոլետարական գրականությունը հակադրելով հեղափոխական գրականությանը, պրոլետարական գրականությունը տալով նեղ, կաստայական բովանդակություն, ըստ որի, պրոլետարական գրականությունը ստեղծվում էր ծագումով պրոլետար գրողների կողմից, պրոլետարիատի մասին և այլն: Պրոլետարական դրական շարժման մյուս հոսանքը՝ «Նոյեմբեր» միությունը, ավելի շրջահայաց էր, ազատ Ասոցիացիայի ձախիկությունից: Ինչպես ցույց է տալիս «Նոյեմբերում» տպագրված՝ Չարենցի «Պատասխան «Մի կարևոր պարզաբանում»» հոդվածը, հետագայի ալ փաստաթղթեր. Նոյեմբերականները ավելի լայն, ավելի կենսական պատկերացումներ ունեին նոր գրականության մասին, ավելի ճշմարիտ ուղի էին նախանշում այդ նոր գրականության զարգացման համար: Պրոլետարական գրականության նրանց ըմբռնումները նույնանում էին առհասարակ նոր, հեղափոխական գրականության հետ, ինչն ակնհայտ թշնամանքով շեշտում էր Գուրգեն Վանանդեցին իր արդեն հիշված հոդվածում, նման տեսակետներ արտահայտելու համար մեղադրելով հատկապես Հարություն Սուրիաթյանին¹²:

Բայց առնվազն միամտություն կլինի մտածել, թե Նոյեմբերականները ազատ էին ժամանակի բերած սահմանափակություններից: Դա անհնար էր: Նույնիսկ Չարենցի պես մեծ հորիզոն ու դրական զարգացում ունեցող գրողը անխուսափելիորեն պետք է տուրք տար այն սխեմատիկ պատկերացումներ

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

րին, որոնք կապված էին ժամանակի քաղաքական մտածողության հետ: «Նոյեմբերը» ես գտնվում էր այդ մտածողության ոլորտում, ինչի ապացույցները տալիս է նախ և առաջ Չարենցի գրած «Պատասխանը»: Առավել ևս այդ երեւում է այն հոդվածներից, որոնք տպագրված են «Նոյեմբերի» երկրորդ և երրորդ էջերում:

Բայց որ շատ ավելի կարևոր է՝ գրականության պատմությունը ոչ գրական խարդավանքների, ոչ էլ նույնիսկ գրական պատժորոշների պատմություն է: Սրանք, ի վերջո, օժանդակ նյութ են գրականության պատմության համար: Ցանկացած շատ թե քիչ տաղանդավոր գրողի ստեղծագործությունը դուրս է գալիս գրական ամեն տեսակ խմբակցությունների և պատժորոշների սահմաններից: Քսանական թվականների հայ գրականության մասին մենք չենք կարող դատել ոչ «Նոյեմբեր» թերթի, ոչ էլ առավել ևս «Մուրճի» և այլ խմբակային պարբերականների հոդվածներով, որոնք ներծծված էին օրվա կռիվների շնչով:

Գրականությունն ստեղծում էին տաղանդավոր անհատները. նրանք հիմնականում հավաքված էին «Նոյեմբերում»՝ ոչ միայն Չարենցը, այլև Բակունցը, Մահարին, Արմենը: Ասոցիացիայում միայն Ջարյանն էր: Բայց երկուսում էլ շատ էին մարդիկ, որոնք գրեցին ջախջախիչ, գերհեղափոխական հոդվածներ, ապա նաև (մի մասը) իրենց գրականությամբ ջանադին ուղղակիորեն հետևել իրենց տեսական դրույթներին, ոչ մի հետք չթողնելով գրականության մեջ, ինչպես Գ. Վանանդեցին, Ն. Դաբաղյանը, Գ. Աբովը, Ա. Նորեկը, Տարակը և ուրիշներ: Երկուսի ցուցակներում էլ բազմաթիվ անուններ կան, որոնց ինքնությունն անգամ այսօր դժվար է պարզել. դրանք հիմնականում այն մարդիկ էին, որոնք համոզված էին, որ գրականություն կարելի է ստեղծել մարքսիզմի այբուբենի համաձայն: Եվ «Նոյեմբերի» հայացքների յայնությունը բացատրվում էր, նախ և առաջ նրա մեջ հիշված տաղանդավոր գողների առկայությամբ:

Իսկ ազգային գրականությունն ստեղծում էին ժամանակի բոլոր տաղանդավոր գրողները, անկախ իրենց դավանած դրական կամ քաղաքական հայացքներից: Այս խնդրում ևս գրական-տեսական դրույթների դերը չպետք է չափազանցել: Արմենը, որ 30-ական թվականների կեսերին գրում էր ազգային հատկանիշների խտացման մասին, ինչպիսի տեսանք, Ջարյանին ծաղրում էր Դավթի կերպարին դիմելու համար, իսկ Ջարյանը, որ շատերին այդ նույն ժամանակ մեղադրում էր նացիոնալիզմի մեջ, իր գրառան ուղու դեռ ամենասկզբից և նույնիսկ քսանականների թռուռու համայնության թեյերով կապված էր ազգային մտածողության հետ: Եվ, վերջապես, 20-ական թվականների գոական զարգացումը հենվում էր ոչ միայն պրոլետարական գողների այս երկու թևերի, այլև, և ոչ պակաս չափով, այսպես կոչված ուղեկիցների ստեղծագործության վրա, որոնք ավելի երիտասարդների պայքարի թռուռու հետ (կամ համեմատաբար հեռու) պահպանում ու զարգացնում էին դասական գրականության ավանդները:

ЛИТЕРАТУРНАЯ ЖИЗНЬ В АРМЕНИИ В 1920-е ГОДЫ И ОДНОДНЕВНАЯ ГАЗЕТА «НОЕМБЕР»

А. К. ЕГИАЗАРЯН

Резюме

Две организации пролетарских писателей—Ассоциация пролетарских писателей Армении и Союз «Ноямбер» пролетарских писателей Армении боролись за власть и влияние в литературной жизни. Ассоциация придерживалась левацких взглядов, пытаясь силой захватить

гегемонию в литературе. «Ноембер», солидаризуясь с партийными решениями, считал, что руководящих позиций в литературе можно добиться только творческим путем.

Однодневная газета «Ноембер» была выпущена союзом «Ноембер» под редакцией Егише Чаренца. ЦК КП(б)А запретил распространение газеты, предложив заменить часть материалов газеты. В итоге тираж не был напечатан. Но сохранившийся в бывшем партархиве экземпляр «Ноембер» содержит весьма интересные материалы о литературном движении и борьбе двух организаций пролетарских писателей.